

בין אנטי יהודיות לאנטישמיות בממלכת פולין-ליטא

במאות השש-עשרה – השמונה-עשרה

יהודית קליק

בראשית דברינו ראוי לציין כי אי אפשר לדבר על אנטישמיות בפולין במאות השש-עשרה - השמונה עשרה כפי שאי אפשר לדבר על לאומיות בתקופה זאת - במובן המודרני של המילה. יחד עם זאת שאלת מהותו של היחס הנוצרי האנטי יהודי בפולין בתקופה הנדונה - אם היה זה פולמוס דתי בלבד או שמא מדובר גם ברגשות לאומיים שמצאו ביטוי במסגרת של מחשבה דתית - עומדת בכל חריפותה. זאת ועוד, לא ברור אם ישנה זהות או אף חפיפה כלשהי בין התפיסות האנטי יהודיות הנוצריות כפי שהתעצבו בפולין לבין עמדות הכנסייה כלפי היהודים.

במאות השש-עשרה - השמונה-עשרה גדל מאוד היישוב היהודי בפולין והפך ליישוב היהודי הגדול בעולם. תהליך זה היה קשור בסובלנות הדתית שהתפתחה בפולין במאה השש-עשרה, סובלנות שהפכה ארץ זאת למקלט לנרדפים על רקע דתי מאירופה כולה. הסובלנות התפתחה על רקע הרפורמציה שפשטה בקרב האצולה הפולנית במאה השש-עשרה. כיוון שהאצולה הפכה באותה תקופה לכוח המוביל במדינה הפולנית, היא דרשה והשיגה חקיקה שהבטיחה סובלנות דתית בפולין, אשר נותרה מדינה קתולית. האצולה הפולנית השיגה זכויות אלה כחלק מ"החופש המוזהב" שלה, ואולם התוצאה של חקיקה זאת היתה סובלנות דתית גדולה יחסית לכל המיעוטים הדתיים שישבו בפולין, ובכלל זה כמובן ליהודים.

במקביל להגירה הגדולה של היהודים לפולין במאה השש-עשרה וגידול היישוב היהודי בפולין, וכתגובת נגד לחוקי הסובלנות הדתית, חלה עלייה תלולה בייבוא ספרות אנטי יהודית ממערב אירופה לפולין. חיבורים רבים כאלה הגיעו לפולין והתפרסמו בשפת המקור בלטינית או בתרגום לפולנית. ספרות זאת היוותה בסיס ליצירות פולניות מקומיות בעלות תכנים זהים, שגם הן התחילו להופיע בפולין במאה השש-עשרה. מחברי היצירות המקוריות הפולניות ציינו לעתים מזומנות במפורש את הסתמכותם על יצירות קודמות מהמערב או על מחברים שקדמו להם.

בסיס חשוב לטענות אנטי יהודיות ולספרות האנטי יהודית בפולין, כמו באירופה כולה, היו כתביהם של מומרים, שהיו מקור ידע מרכזי, לטוב ולרע, על היהדות. החשובים שבהם שהתפרסמו בפולין היו: "מכתבו של מיכאל היהודי", שהופיע בקרקוב בשנת 1583; החיבור

"מכתבו של רבי שמואל", שהיה נפוץ באירופה כבר בימי הביניים המוקדמים, הובא לפולין במאה השש-עשרה, והיה נפוץ במהדורות רבות עוד במאה השמונה-עשרה; וחיבורו של סיקסטוס איש סיינה שתורגם לפולנית על ידי התאולוג הידוע ומזכירו של המלך סטפן בטורי, יעקב גורסקי. תפקיד מרכזי בכתובת הספרות האנטי יהודית היה לאקדמיה הקרקובית (מאוחר יותר האוניברסיטה הייגילונית), שרבים מהפרופסורים שלה, ביניהם גם אנשי כנסייה, חיברו כתבים אנטי יהודיים. אולם האקדמיה הקרקובית היתה לא רק מעוז של אנטי יהודיות, אלא גם מקור למידע ומחקר על היהדות והיהודים, דבר שללא ספק דרבן לכתיבה עליהם. ההתעניינות ביהודים התגברה במאה השש-עשרה כאשר התעורר באירופה עניין רב בשפה העברית, כחלק מתחיית המקצועות הקלסיים וההומניזם. העניין בשפה העברית הגיע גם לפולין והתרכז בעיקר באקדמיה הקרקובית. בשנות השלושים של המאה השש-עשרה הגיע לקרקוב המורה הראשון לעברית - היהודי דוד לאונרדוס מוורשה, שהתנצר בקרקוב. במקביל התחילו לצאת תרגומים של יצירות עבריות, בעיקר מפרי עטו של יאן ואן קמפו, שכונה קמפינוס, ואשר נודע בקרב ההומניסטים בזכות תרגומיו מעברית.

במאות השש-עשרה-השבע-עשרה הורגש הבדל ברור בין הספרות הכנסייתית האנטי יהודית הפולנית לבין הספרות האנטי יהודית העירונית והאחרת, שהיתה בעלת רקע דתי נוצרי, ושנעשה בה שימוש בתכנים נוצריים. הטיעונים הדתיים בכל אחד מסוגי הספרות הללו היו שונים. הספרות הכנסייתית האנטי יהודית היתה בעלת אופי של ויכוח דתי, בעיקר סביב שאלת המשיחיות או סביב סוגיות מהתלמוד. סגנון התאולוגיה הפולמוסית שנוצר בתקופת הרפורמציה אפיין גם את החיבורים האנטי יהודיים הכנסייתיים בני התקופה. הספרות העירונית לעומת זאת נכתבה על רקע תחרות כלכלית עם היהודים והיא הכילה טיעונים ותכנים שנועדו לפגוע באופן ממשי ביהודים המתחרים. במאה השמונה-עשרה חל שינוי משמעותי בעניין זה וניכרה התקרבות של הספרות האנטי יהודית הכנסייתית אל הספרות העירונית. אנשי הכנסייה התקרבו אל עמדות העירוניים כלפי היהודים והתרחקו מהעמדות הכלל כנסייתיות.

הספרות העירונית עסקה רבות בעלילות דם ובהאשמת היהודים בהרעלת נוצרים, הצביעה על הקשר בין היהודים לשטן, וכללה אלמנטים נוספים של אמונות תפלות. תקנות ה"סינודים" שאסרו על יהודים להעסיק משרתים נוצרים נועדו למנוע מנוצרים להיות כפופים ליהודים. לעומת זאת בכתבי העירוניים קיבלה ההתנגדות לשירות של נוצרים בבתי היהודים פרשנות אחרת. לדעת הכותבים העירוניים צריך להפריד מהיהודים במיוחד את המשרתות הנוצריות, הואיל והיהודים הנם שטופי תאווה, כמו השטן, ומפתים אותן. העירוניים סברו כי היהודים נהנים מזכויות יתר בפולין. הערכה זאת מצא הביטוי באמרה

שנפוצה במאה השבע-עשרה כי פולין היא "גן עדן ליהודים". הכומר הישועי וולנטי פנסקי הגיב על אמרה זאת, למרות היותו בעל עמדה אנטי יהודית מובהקת, וכתב כי פולין היא מצרים ליהודים יותר מאשר גן עדן, ואף שהיחס כלפי היהודים בפולין טוב מאשר בארצות אחרות, הוא עצמו היה בורח מגן עדן כזה. בספרות העממית-העירונית רווחה גם האמונה כי היהודים הם בני השטן וברואיו, יצורים דמוניים, וניתן לצפות שאפילו השטן בכבודו ובעצמו יכיר בישו לפני היהודים.

בקביעה זאת, כמו באמירות נוספות מאותה תקופה, משתקפת תפיסה שיהדות היא מכלול של תכונות לאומיות שאינן ניתנות לשינוי, ותפיסה זאת מתקרבת לאנטישמיות. יחד עם זאת העירוניים דרשו לעתים קרובות להמיר את דתם של היהודים בכוח. גם המדינה הפולנית עודדה את המומרים ותמכה בהם. בנסיכות ליטא אף זכו המומרים לתואר אצולה. יחסה של הכמורה למומרים מקרב היהודים היה גם הוא דו-ערכי ומצא ביטוי באיסורים שהטילו הישועים והכרמליטים על כניסת יהודים מומרים למנזריהם. יחד עם זאת אנשי הכנסייה האמינו לעתים קרובות בכנות כוונותיהם של היהודים שהתנצרו ואף חשו חובה לסייע בידם להשתלב בחברה הנוצרית. אנשי כנסייה התנגדו בדרך כלל להמרת דת מאונס או מטעמים לא דתיים. עדות לכך יש ב"איגרת הרועים" שפרסם איגנץ מסלסקי, הבישוף של וילנה, בשנת 1783. באיגרת זאת הוא הורה לכמרים הכפופים לו לקבל חוות דעת מפורטת על אלה שמכשירים עצמם לטבילה, לבדוק אם צעדם אינו נובע מכך שהוטל עליהם חרם או מנסיבות ושיקולים כלכליים. אנשי הכנסייה הקתולית האמינו בדרך כלל בהמרת דתם של היהודים באמצעות שכנוע. לכן הטענה הכנסייתית הנפוצה היתה שיש לשכנע את היהודים להמיר את דתם ואפילו לדרוש בבתי הכנסת שלהם. אולם רק במאה השמונה-עשרה יצאו הדברים אל הפועל ואנשי כנסייה כגון הבישוף פרנצי'שק קובילסקי והדומיניקני ואוז'ניץ אובלוצ'ימסקי נשאו דרשות בבתי כנסת.

במאות השבע-עשרה-השמונה-עשרה גדלה במידה רבה כמות היצירות האנטי יהודיות המקוריות

בפולנית, וזאת במקביל למפנה שהתרחש בפולין עם עליית הקונטר-רפורמציה ודעיכת הסובלנות הדתית. המאות השבע-עשרה-שמונה-עשרה התאפיינו בניצחון מוחץ של הקתוליות בפולין, דיכוי הרפורמציה הפולנית והתחזקות הקסנופוביה הדתית והלאומית. זאת התקופה שבה הפכו פולני וקתולי למונחים זהים. שנאת הזרים שהתפתחה בפולין באותה תקופה, בין היתר כתוצאה מהמלחמות והפלישות שפקדו את המדינה במחצית השנייה של המאה השבע-עשרה הביאה לכך שהיהודים זוהו כזרים שנואים. הם זוהו בעיקר עם הגרמנים, וזאת בגלל שפת היידיש שבפיהם. בה בעת הואשמו היהודים בקשרים עם האויב השוודי ועם האויב התורכי. בממלכת פולין-ליטא התרבו רדיפות על רקע דתי ואף גירושים

של מיעוטים דתיים. בסיים (בית המחוקקים) הפולני נשמעו קולות רבים שדרשו את גירוש היהודים מפולין ואת החרמת רכושם.

התהדקות הקשרים הכלכליים של היהודים עם האצולה הפולנית באותה התקופה, ובעיקר עם המגנטים הפולנים, שהפכו לכוח המוביל במדינה, בלמה כל ניסיון לגרשם. בזכות קשריהם עם המגנטים הצליחו היהודים להשתלט גם על תחומים אחדים של הפעילות הכלכלית בעיקר על החכירה, המסחר והמלאכה, דבר שהחריף את התחרות בינם לבין העירוניים. ריבוי מספרם של היהודים, פעילותם הכלכלית הנמרצת במשק הפולני וכתבי הזכויות שהעניקו להם המגנטים להגנתם - כל אלה עוררו התנגדות נחרצת מצד אנשי הכנסייה ועוד יותר מכך מצד העירוניים. בנוסף לכך התפקיד שמילאו היהודים בשירות המגנטים כחוכרים הגביר את השנאה כלפיהם גם מצד האיכרים, שאולצו לסור למרותו של החוכר היהודי.

הכנסייה הקתולית ניסתה להגביל את מעורבותם של היהודים בחיי המדינה הפולנית. הגבלות אלה ברובן הגדול לא היוו חידוש, וראשיתן כבר בהחלטות הסינוד הכנסייתי הראשון בפולין שנערך בשנת 1267. רוב הסעיפים בקשר ליהודים בסינוד זה היו איסורים שנועדו למנוע עד כמה שניתן מגע בינם לבין הנוצרים ומצבים שבהם נוצרים יהיו כפופים ליהודים. איסורים הוטלו על החזקת משרתים נוצרים על ידי יהודים, החזקת מניקות או מטפלות נוצריות לילדי היהודים, אכילה ושתייה משותפת עם היהודים וקניית מצרכים מהם. בנוסף לכך נאסרו מגורים מעורבים בעיר ורחצה משותפת, ועל היהודים הוטל לגור בשכונה מיוחדת ונפרדת. לשם בידודם המוחלט מן הנוצרים היה על היהודים לשאת על בגדיהם סימן היכר בולט לעין. נאסר על היהודים להחזיק במשרות ציבוריות, כגובי מכסים וכדומה. החלטות הסינוד הכנסייתי משנת 1267 היו יסוד להחלטות כל הסינודים הפולניים ביחס ליהודים עד לסוף העת החדשה המוקדמת, ובדרך כלל החלטות אלה חזרו על עצמן כמעט ללא שינוי. הקהילות והוועדים היהודיים בפולין, שחששו מפני עלילות וגזרות, אימצו לעתים מרצונם חלק נכבד מהאיסורים הכנסייתיים וחזרו עליהם בתקנותיהם. כך למשל אנו מוצאים בתקנות של קהל קרקוב משנת 1595 את האיסורים על לינת משרתות נוצריות בבתי מעבידיהם היהודים ועל החזקת מניקות נוצריות מחשש ל"בלבולים הבאים מזה".

אולם התנגדותם של העירוניים לקשריהם של היהודים עם המגנטים ולפעילותם הכלכלית היתה כאמור החזקה מכול. כך כתב במאה ה-שבע-עשרה העירוני סבסטיאן פטריצי: "היהודים בפולין חוכרים אדמות נרחבות, כפרים, עיירות על איכריהן, משרתים נוצרים לשרת במטבחם, לטפל בסוסיהם ולהאכיל את ילדיהם [...] מכוער הוא שהיהודים שולטים בנוצרים. לאדונים רבים נוח הדבר שיהיה להם חוכר או פונדקאי יהודי והם מוצאים לכך צידוקים [...] אבל האלוהים העניש את העם הזה [היהודים] גירש אותו מהאדמה המובטחת ופיזרו בכל העולם והוא יעניש גם את האדונים הנוצרים אשר מטים לו חסד [...] כמו שהאלוהים גירש

אותם [את היהודים] כך גם הנוצרים בפולין אינם צריכים לסבול אותם וצריכים לגרשם". התנגדותם של העירוניים החריפה בעקבות המשבר שפקד את הערים הפולניות ואת העירוניים הפולנים באמצע המאה השבע-עשרה, כתוצאה מהמלחמות בהבלתי פוסקות על אדמת פולין באותה תקופה. משבר זה הביא את התחרות בין העירוניים ליהודים לשיאה. במאבקם כנגד היהודים השתמשו העירוניים יותר ויותר בתכנים דתיים, שהיו נשק יעיל במאמץ להגביל את פעילות של היהודים מבחינה כלכלית.

בתקופה ההיא הלכו והתרבו עלילות הדם בפולין. הן התחילו להופיע בפולין באמצע המאה השש-עשרה אולם לאחר המפנה של אמצע המאה השבע-עשרה ובמהלך המאה השמונה-עשרה, עלה מספרם באופן משמעותי ביותר. עד המאה השמונה-עשרה נבעו עלילות הדם ברובן המכריע מיזמה עירונית והתחוללו במסגרות עירוניות, והכנסייה לא היתה מעורבת בהן למעשה. במאה השמונה-עשרה התחילו מעורבים בעלילות הדם אנשי הכנסייה הקתולית. לכמורה המקומית, כולל בישופים, היתה יד בהפצתן, למרות העמדה הכנסייתית המוצהרת, שהתנגדה להאשמת היהודים בעלילות דם. המצב היה שונה בכל מה שנוגע להאשמה בחילול ההוסייה (לחם הקודש). בעניין זה היתה הכנסייה מעורבת כמעט תמיד, כבר באמצע המאה השש-עשרה. אולם יש לזכור כי האשמות היהודים בחילול ההוסייה היו רק חלק קטן ממכלול האשמות בעניין זה כנגד הפרוטסטנטים וכנגד קתולים שגנבו את לחם הקודש לצורכי כישוף וריפוי.

החרפת עמדותיהם של גורמים בכנסייה כלפי היהודים במאה השמונה-עשרה, היתה גם תגובה להתפשטות "ההשכלה" בפולין. "ההשכלה" עודדה מצד אחד, תכנים חדשים פרו יהודיים, ואלו מצאו את הביטוי הבולט ביותר בתכניות הרפורמה במעמד היהודים שהוכנו ב"סיים ארבע השנים" בסוף המאה השמונה-עשרה. ומצד אחר הביאה עמה "ההשכלה" גם תגובת נגד חדשה, אנטישמית במהותה, כלפי היהודים.

לסיכום, במאות השש-עשרה-השמונה-עשרה ניכרות מגמות אנטי יהודיות בפולין שלא היו ייחודיות למדינה זאת אלא הובאו ברובן מהמערב. בה בעת המציאות הכלכלית והחברתית שהיתה ייחודית לפולין יצרה התנגדות ליהודים בעיקר מצד העירוניים הפולנים - המתחרים המרכזיים של היהודים בתחום הכלכלי. אולם הטיעונים שהשמיעו העירוניים, שדרשו להגביל את פעילותם הכלכלית של היהודים, היו בעלי תוכן נוצרי. תוכן נוצרי זה היה שונה מהפולמוס הדתי עם היהודים שניהלה הכנסייה, ושלבש לעתים קרובות אופי של דטרמיניזם לאומי - שהיה קרוב במהותו לאנטישמיות. אולם כוחם של העירוניים בממלכת פולין-ליטא הלך ונחלש בתקופה זאת, ואילו כוחם של המגנטים - בעלי בריתם של היהודים בתחום הכלכלי - הלך וגבר. עקב כך זכו היהודים להגנה מסוימת ולשגשוג יחסי בפולין גם במאות השש-עשרה - השמונה-עשרה בתקופה שבה גבר כוחה של הכנסייה הקתולית והסובלנות הדתית והלאומית במדינה עמדה בסימן ירידה.

יהודית קליק מלמדת בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית.

מקור: בשביל הזיכרון, 26, 1998, ע"מ 9-13.